

*Мехмет Кылдыроглу***КЫРГЫЗ, КЫПЧАК БАЙЛАНЫШТАРЫНДА «БАРАКИТТЕР»
УРУУЛАРЫНЫН РОЛУ***Мехмет Кылдыроглу***РОЛЬ РОДА «БАРАКИТЫ» В СВЯЗЯХ КЫРГЫЗОВ И КЫПЧАКОВ**

УДК: 894.341

Кыргыз жана кыпчак уруулары арасындагы байланыштар бүгүнкү күнгө чейин толук изилденип бүтө элек. Кыргыздардын этникалык түзүлүшүндө орчундуу рол ойногон уруулардын бири – кыпчактар. Бул тармакта, бүгүнкү күнгө чейин бир гана орус окумуштуусу К.И. Петров иш алып барган. Урмат-сыйга татыктуу бул илимпоз «Кыргыз-кыпчак мамилелери» аттуу макаласында¹, эки элдин айрыкча саясий тарыхына токтолгон. Уруулар арасындагы байланыш туурасында сөз болгон эмес. Булактардын жетишсиздигинен улам, кыргыз-кыпчак уруулары арасындагы байланышты изилдөө аябай татаал. Ошол эле учурда, бул эки калк бири-бирине аябай аралашып кеткендиктен кээде эки элде да кездешкен бир уруунун кайсы элге таандык экендигин аныктоо да кыйынга турууда.

Бул изилдөө ишин жүргүзүүдө, орус жылнаамаларынан, өзгөчө Лаврен жана Ипатов жылнаамаларынан, Махмуд Кашгаринин «Диван-и лугат ат-Түрк» аттуу эмгегинен, араб-перс булактарынан, Рашид ад-диндин «Жами ат-Таварих» эмгегинен, этнонимдердин этимологиясын аныктоодо француз окумуштуусу П. Пельонун эмгегинен пайдаланылды.

Этникалык аталыштар боюнча орус жылнаамаларын изилдөөгө көп эмгек жумшаган венгр окумуштуусу Л. Рассони менен орус окумуштуусу Н. А. Баскаковдун эмгектери жазганга татыктуу. Бул эки илимпоз, орус жылнаамаларындагы кыпчак уруу жана урук аттарын, хан аттарын, ошондой эле мындан башкача формада берилген аттарды орус жылнаамаларынан чыгарып, илим дүйнөсүнө сунушкан. Кыргыз уруулары жөнүндөгү эң негизги изилдөөлөрдү орус окумуштуусу Н. А. Аристов жасаган. Тилекке каршы, анын эмгектери кийинчерээк бул тармакта иш алып барган окумуштуулар тарабынан сынга алынган. Ушул эле тармакта изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын бири – С. М. Абрамзон. Ал Н. А. Аристовдун айткан пикирлерин жана эмгектерин сынга алып, ага «кыргыз тилиндеги жана түрк тил системасындагы башка тилдерде жазылган материалдардан жеткиликтүү түрдө пайдаланган эмес» деген сын таккан². С. М. Абрамзон өз изилдөөлөрүндө, кыргыз уруу жана уруктарын, алардын жашаган жерлерин аябай кылдаттык менен изилдөөгө аракеттенген. Анын эмгектери чындыгында эле мактоого татыктуу. Кыргыз уруу жана уруктары боюнча С. М. Абрам-

зондун эмгегинен мыкты эмгек азырынча жарала элек. Ушундан улам, анын эмгектери кыргыз тарыхы жана этнографиясы үчүн аябай маанилүү. Акыркы мезгилдерде А. М. Мокеевдин «Кыргыз ССР Тарыхы»нда (1984-жылы басылып чыккан) айткан пикирлери кыргыз тарыхынын изилденүүсүнө жаңы көз караш алып келди. Бул баалуу эмгекте, кыргыз уруулары менен кыпчактар жөнүндө маанилүү маалыматтарды берген.

Кыргыз тарыхчысы О. К. Каратаевдин «Кыргыз Этнонимдер Сөздүгү» болсо, бир караштан кыргыз уруу жана уруктарынын системалуу түрдө бир эмгекте топтолушу десек болот. Бул эмгек да, этникалык тарых боюнча иш алып барган изилдөөчүлөрдүн колдонуусуна жараган китептердин бири. Темабызды жыйынтыктоочу болгондуктан топонимдер тууралуу эмгектерден да кеңири түрдө пайдаланууну туура көрдүк. Булардын арасында Х. Г. Волкова, Т. И. Султанов, Г. П. Супруненко, И. Н. Лезина, О. Т. Молчанова, Д. Исаев, Ж. К. Сыдыков, Д. И. Исаев, Ш. Т. Токомбаев, З. А. Алиев, Э. Койчубаев сыяктуу илимпоздордун эмгектеринен пайдаландык. Батыш Дешт-и Кыпчакта энчилүү ат жана уруу аты катары кездешкен бир канча этнонимдин кыргыздарда уруу аты экендигин аныктадык. Бул уруу аттарын өзгөчө казак урууларынын арасында да жолуктурдук. Башкырт, Каракалпак, өзбек, Ногой, Крымдык татар жана Түркмөн урууларынын арасынан да кээ бирөөлөрүн изилдедик. Ошондой эле, бул изилдөөдө аныкталган негизги нерсе болсо, Барак/Иттер менен кыргыздардын байланышы болгонун аныктыдак.

Кыргыз-кыпчак мамилелеринин түзүлүшүндө чоң рол ойногон уруулардын бири – барак уруусу. Тарыхый булактарда барак, борак жана бурак түрүндө кездешкен бул этникалык аттын туура айтылышы – барак. Боорак жана бурак айтылыштары арабчанын таасири астында пайда болгон. Барак сөзүнүн байыркы түрк тилдеринде «ит», «түктүү ит»³ деген маанини бергендигин

¹ Петров К.И. Киргизско-кыпчакские отношения.- ИАН КиргССР. Т.3. вып. 2. 1961. s. 81-105

² Абрамзон С.М., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек, 1999, 564-б.;

³ Түрколог К.К.Юдахин, бул сөздүн маанисин Махмуд Кашгаринин айтканына жакындаштырып берген. Анын ою боюнча, барак аты узун кылдуу, түктүү, чачтары, аралаш, түк, кыл, жөн, жөн жип, кылдуу эл, жер(топурак), беримдүү топурак дегенди түшүндүрөт (Юдахин К.К., Киргизско-Русский словарь, Москва, 1969, С. 109). Ф. Сүмер бул түшүнүктөр менен катар, адам ысмы катары көп колдонулгандыктан (Барак Хажип, Барак Хан, Барак Раис) адам атынан келип чыккандыгын жазган. Кыргыз маданиятында дарылоо максатында иттин сөөгүн

Махмуд Кашгари өз эмгегинде жазган.⁴ Юдахиндин «Кыргызча-Орусча» сөздүгүндө да окшош маанилер кездешет. Бирок анын «барак» сөзү тууралуу айткан көз караш менен макалдары темабыз үчүн маанилүү. Барак ит – узун түктүү ит, барака кулак ат – кулактары узун түктүү ат, «Илгери барак эл болот дечү эле, тула боюн түк баскан». Бул макалда, байыркы заманда барак аттуу эл болгондугу жана бул элдин бардык денесин түк баскандыгы⁵ айтылат. Бул айтылгандар «Огуз» дастанындагы Барак түшүнүгүнү менен окшош. Демек, барак кыргыздар менен огуздар ортосундагы мамилени да чагылдырат. Дастанда кыпчак атынын пайда болушу да барактар менен болгон согушта төрөлгөн наристеге берилген ат катары көрсөтүлөт. М. Кашгаринин эмгеги жазылгандан 100 жыл өткөн соң, орус булактарында Кыпчак Ханынын (1183)⁶ аты, ал эми 1250-жылга таандык маалыматтарда болсо фамилия түрүндө Баракчинова⁷ деп эскерилет. Бирок, Баракчинованын уруу атынан келип чыккандыгы анык эмес. Румынияда топоним⁸, Крымда этнопоним⁹ катары колданылган. Л. Рассони, Венгриялык кумандардын бир уругунун аты барак экендигин венгр окумуштуусу Гярфас Ицвандан алып жазган¹⁰. Кыпчактарда, башка түрк калктарында жана монголдордо энчилүү ат түрүндө колдонулат. Бул этноним, ошондой эле бир иттин аты жана уруу, урук аттары катары да кездешет. Барак, орто кылымдардагы (X-XI кк.) кыпчактарда «узун түктүү иттин тукуму» дегенди түшүндүргөн. Жогоруда айтылгандай, кыпчак (половец) хандарынын расмий аты катары орус жылнаамаларында эскерилген. Рашид ад-Диндин «Жами ат-Таварих» аттуу эмгегинде да ит-барак термини кездешет¹¹. Демек, бул факторлор «барак» жана «ит» деген окшош маанидеги терминдер түрк дүйнөсүндө өтө кеңири колдонулгандыгын түшүндүрөт. Түркмөн ономасты С. Атаниязов, белгилүү изилдөөчүлөрдүн

колдонушкан. Буга таянып, барак этникалык атынын ит культу менен байланыштуу экендигин айтууга болот.

⁴ Mahmud Kaşgari, *Divanü Lügat-at Türk* (Которгон: Besim Atalay), 4. Baskı, Ankara, 1999, Cilt I, s. 377-4; Pelliot P., *Notes sur la Horde d'Or*, p. 57; Hamilton J.R., *Les Ouighours a l'epoque des Cinq dynasties d'apres les documents chinois*, Paris, 1955, p. 148;

⁵ Юдахин К.К., *Киргизско-Русский словарь*, Москва, 1965, С. 109;

⁶ Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей, т. I), М.: 1997, С. 395; Ипатьевская летопись, (Полное собрание русских летописей, т.I), М.: 1998, С. 632;

⁷ Ипатьевская летопись, С. 807;

⁸ Rassony L., Kuman Özel Adlar, *TKAE Dergisi*, s. 86;

⁹ Лезина И.Н., Суперанская А.В., *Об этнонимах Крыма // Тюркская ономастика*, Алма-Ата, 1984, С. 81;

¹⁰ Л. Рассони бул маалыматтын Е.Ицвандын («A jaszkunok törtene III, *Kesckemet – Budapest*, 1870-1885, s. 780) эмгегинде жазылгандыгын белгилеген. Л.Рассонинин берген маалыматы болсо, «Куман энчилүү аттары» аттуу макаласында бар;

¹¹ Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, т.I, Кн. I, М.:1952, С. 148;

эмгектерине таянуу менен¹² Түркмөндөрдө барак этнониминин пайда болушун Алтын Ордо ханы Барак Хан жана Чагатай тукумунан чыккан Барак менен байланыштырат¹³. Чындыгында эле, Жучи династиясында да, Чагатай династиясында да Барак (Борак) аттуу хандар бийлик жүргүзүшкөн¹⁴. В. В. Бартольддун берген хронологиясына караганда, Барак 1264-жылы Чагатай тактына отурган. 1266-жылы болсо, Кубилай менен Барактын ортосунда кандуу согуш болгон. Барак, бул согушта Хотен шаарын талкалаган. 1267-1268-жылдары, Барак менен Хайду бир нече жолу согушкан. Бул согуштар, 1268-жылы тынчтык келишим түзүлгөндөн кийин токтогон. 1269-жылы Талас дарыясынын боюнда өткүрүлгөн курултайда, Барак эли Хайду жана Менгү Тимур арасында бөлүштүрүлгөн.¹⁵ Биздин оюбузча, С. Атаниязовдун көз карашы анча туура эмес. Жогоруда айткандай, бул этникалык ат ит культу менен байланыштуу болушу мүмкүн. О. К. Каратаевдин ою боюнча, байыркы көчмөн уруулардын, алардын ичинен кыргыздардын итти тотем жаныбар катары барктоосу бул этникалык аталыштын негизин түзөт. Буга, кыргыз санжыраларындагы мифологиялык иттер тууралуу уламыштар да мисал болот. Уламыштын мазмуну жана мааниси, кыргыздар Ислам динин кабыл алгандан кийин аябай өзгөрүлгөн. Мындай уламыш, түпкү теги боюнча кыргыздарга жакын болгон Локайларда да бар¹⁶. Байыркы монгол урууларынын да итти барктагандыгы байкалат. Байыркы кидандар (кара кытайлар) күз мезгилине туура келген майрамды Дан-хе-ми (кытайчадан сөзмө-сөз которгондо «ит баш») деп аташкан. Ритуал (Ыйык той) доорунда өлкөнүн башкаруучусу ак итти өз колу менен курбан кескенден кийин, ал иттин башын хан сарайдан жети кадам ары түштүккө көмүп, тиштерин жерде калтырат. Жети күн өткөндөн кийин, иттин башы көмүлгөн жерге хандын сарайы орнотулат¹⁷. Тува шамандары табыпчылык милдетин аткарууда, карышкыр менен бирге кара түстөгү иттин (тувача «каре адай») оорулууну айыктырууга жардамчы рух (арбак) болушуна ишенгендиктери тууралуу

¹² Карпов Г.И., *Список родоначальных групп Ирана*, Ашхабад, 1942; Босворт К.Э., *Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии*, М.: 1971, С. 204;

¹³ Атаниязов С., *Словарь туркменских этнонимов*, Ашхабад, 1988, С. 29;

¹⁴ Абул Гази Бахадур Хан, *Родословное древо тюрков*, Иоакимф, *История первых четырех ханов дома Чингисова*, Лэн-Пуль Стэнли, *Мусульманские династии*, М.-Т.-Б., 1996, С. 458, 462;

¹⁵ Bartold V.V., *Mogol Istilasna kadar Türkistan* (Даярдаган: *Hakk Dursun Yldz*), Ankara, 1990, s. 564;

¹⁶ Каратаев О.К., *Локайлар деген кимдер? // Кыргыз Руху*, 1997, 21-март, №11;

¹⁷ Толстов С.П., *По следам древнехорезмской цивилизации*, Москва ..., С. 21;

маалыматтар бар¹⁸. Итти тотем катары кароо байыркы доорлордо пайда болушу мүмкүн.¹⁹

С. М. Абрамзондун берген тизмесинде барак уругу кыргыздардын адигине (жору), саяк (шыкма-мат), дөөлөс (зумбул) урууларынын ичинде жайгаштырылган.²⁰ С. Аттокуров барак уругун адигине, саяк жана дөөлөстүн ичине жайгаштырат.²¹ Э. Төрөкан уулунун санжырасында да дөөлөстүн ичинде көрсөтүлгөн.²² Барак аталышы өзбек²³, казак²⁴, түркмөн²⁵ жана ногойлордун²⁶ уруулук түзүлүшүндө да бар. Казактарда географиялык ат катары да көп колдонулат²⁷. Бул этноним (эң алгач үй тиричилигине үйрөтүлгөн үй жаныбары) иттин тотем катары пайда болушуна байланыштуу болгондуктан карышкыр менен да байланыштырылышы мүмкүн. Барак этникалык аталышы «Огуз» дастанында да, уруу аты катары ит барак жана кылбарак түрүндө кездешет²⁸. Огуз урууларынан

¹⁸ Потапов Л.П., Алтайский шаманизм, Л.: 1991, С.137;

¹⁹ Ит тууралуу Ахмед Жафероглунун төмөнкү макаласында кеңири айтылган. **Караныз:** Saferoglu A., Türk Omastiginde «Körek» Kültü, Belleten, 1961, s. 1-11;

²⁰ Абрамзон С.М., Вопросы этногенеза киргизов по данным этнографии // ТКАЭЭ, Т.В., С. 109; Абрамзон С.М., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек, 1999, 715-б.;

²¹ Аттокуров С., Кыргыз Санжырасы, Бишкек, 1995, 69, 98, 204-б.;

²² Дөөлөс (Төлөс), байыркы чоң Түрк урууларынын бири. VI кылымда Теле уруу бирикмесин түзүп, Түрк Каганатында таасирдүү роль ойногон. Түрк Каганаты мезгилинде Теле уруулары менен кыргыздар да жакын мамиледе болушкан. Бирок, алардын кыргыздардын курамына ошол мезгилдерде б.а. Түрк каганаты мезгилинде киргендиктери тууралуу булактарда эч кандай маалымат жок. Биздин оюбузча, бул уруу кыргыздардын курамына Алтайда VIII-IX кылымдарда кыргыз-кимак-кыпчак уруу бирикмеси мезгилинде кириши мүмкүн. Дөөлөс уруусунун курамында башка кыпчак уруулары да кездешет. Кармыш жана кызылаяк урууларынын өкүлдөрү дөөлөс уруусунун курамында да бар. (**Абрамзон С.М.**, Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы ..., 715-б.); Бул эки уруу дөөлөстөрдүн курамына кийинчерээк Кыргызстандын аймагына жайгашкандан кийин кошулушу мүмкүн.

²³ XV к. 30-60-жылдарына таандык тарыхый булактарга караганда, көчмөн өзбектердин курамында барак уруусу бар (**Султанов Т.И.**, Кочевые племена приаралья в 15-17-вв., Москва, 1982, С. 8.

²⁴ Барак аты казактардын абак, каўлы, жалайыр, жаппас, табын урууларында урук аты катары колдонулат. Ошондой эле, найман уруусунда акбарак, аманбарак, андабарак түрүндө кездешет (**Бейсенбайулы Ж.**, Казак шежіресі, Алматы, 1994, 112, 114, 126, 154-155-156-бб.);

²⁵ Атаниязов С., Шежере (Туркменин несиладарыгы), Ашгабад, 1992, С. 66;

²⁶ Баскаков Н.А., Ногайский язык и его диалекты, М.-Л., 1940, С. 141-142;

²⁷ Барак-жер, бараккол-көл аты. (**Койчубаев Е.**, Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата, 1974, С. 55-56; Орталык Казакстаннын жер-суу аттары (Т.Жанузаковдун редакциясы астында бир комиссия даярдаган), Алматы, 1989, С.124.)

²⁸ Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т. I, Кн. I, М.:1952, стр. 84; Togan Z.V., Oguz Destanı, Reşideddin Oguznamesi, Tercüme ve Tahlili, Istanbul, 1972, s. 24-26;

бейдилли уруусунун эң чоң уруктарынын бири барактар²⁹ болуп саналат. Огуздарда да болгондугуна караганда, бул уруунун бир бөлүгү байыркы доорлордо, огуздар Сыр дарыя аймагында жашаган мезгилдерде (IX-XI кк.) кыргыздарга аралашуусу мүмкүн. Бул этнонимдин Румынияда, Венгрия кумандарында, казак жана кыргыздарда кеңири жайылышы, бул уруунун байыркы доордо пайда болгондугун, ошондой эле чоң экендигин аныктайт. Барак уруусу, кыргыздар менен кимак-кыпчак уруулук түзүлүшү тараган мезгилде батышка кеткен кыпчактар менен кошо алгач бардык Дешт-и Кыпчактыктарда тараган, кийинчерээк Алтын Ордо кулагандан кийин казак, өзбек жана кыргыздардын этникалык биримдигине кошулган болуш керек. Бул уруу кыргыз-кыпчактардын курамында эмес, жогоруда айтылгандай дөөлөс, адигине, жору жана саяк урууларынын курамына кирген. Бул уруулар (дөөлөс, адигине, жору, саяк) мындан мурда Түштүк Сибирде жашаган уруулар катары көрсөтүлөт. Кыргыз-кыпчактардын курамында барак уруусу кездешпейт. Бирок, бул алардын кыпчактар менен байланышы жок дегенди түшүндүрбөйт. Жогоруда Т. И. Султанов айтып өткөндөй, XV кылымда өзбектердин арасында барак уруусу болгон. Ошондой эле, азыркы өзбек урууларынын курамында да акбарак уруусу бар. Көрүнүп тургандай, кыргыз урууларынын курамында ар кандай уруунун курамында барак уругу бар. Жогоруда аты аталган уруулар, кыргыздардын Алтай аймагынан келген уруулары катары көрсөтүлөт. Бирок, барак уругунун кыргыздардын курамына X-XI кылымдарда киргендиги тууралуу эч кандай маалымат жок. Ошондой эле, Мажму ат-таварихтеги (XVI к.) 92 өзбек уруу тизмесинде барак уруусу кездешпейт. Бул аттын монголдордо колдонулушу балким төмөнкүчө түшүндүрүлөт: Алтын Ордо дөөлөтүнүн курулушу менен бирге монголдор, тил жана маданият жагынан кыпчактардын таасири астында калышкан. Монголдордун өз хандарына «Барак» ысмын ыйгарышынын себеби ушул болушу мүмкүн.

Барак этнонимине байланыштуу дагы бир этникалык аталыш итлар/иттер болуп саналат. Бул этникалык аталышты барак этноними менен окшош же барак этникалык тобунан кийинки топ деп ойлоого болот. Себеби, бул этникалык аттардын экөөсү тең тарыхый булактарда бир убакытта кездешет. Ит, тотем катары өзгөчө кыргыз маданиятында чоң орунду ээлейт. Ит тотеми кыпчактар үчүн да маанилүү. Анткени, «Огуз» дастаны боюнча кыпчактар ит уруусу (ит барак, кылбарак) менен болгон согуш мезгилинде пайда болгон³⁰. Кыргыз жана кыпчактардын маданиятында өзгөчө орунду ээлеген ит, кыргыздарда (иттер түрүндө) уруу аты болгон. 1095-жылга таандык орус жылнаамаларында

²⁹ Sümer F., Oguzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, 5. Baskı, İstanbul, 1999, s. 212;

³⁰ Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т. I, Кн. I, М.:1952, С. 84; Togan Z.V., Oguz Destanı, Reşideddin Oguznamesi, Tercüme ve Tahlili, Istanbul, 1972, s. 24-26;

итлар түрүндө кыпчак ханынын аты катары эскерилет³¹. 1096-жылга таандык Ипатьев жылнаамасында Итларевич түрүндө жазылган³². Переяславдын айланасындагы Берендеева көлүнө жакын жерлерде итлар топоними кездешкендигин Зайасковский жазган³³. Орус жылнаамаларында эскерилген итлар уруусу менен кыргыздардын иттер уруусу бир тектен келип чыгышы мүмкүн. Бул аталыш тарыхый булактарда антропоним катары да кездешет. Ибн Батута (1304-1368) белгилүү саякатнамасында (1332) өзбек хандын бир кызынын аты Ит кужүжүк(Ит күчүжүк) экендигин жазган³⁴. Бул аттын берилиши, ит тотеминин Алтын Ордо хандарынын арасында да кеңири тарагандыгын көрсөтөт. Бул ошол эле учурда, алардын ата культуна канчалык көп ээ экендиктерин далилдейт. Кыргыз урууларынан баргы уруусунун курамында иттер(итлер)³⁵, канды уруусунда итбак(ибок), Оргу уруусунда иткулы, саруу уруусунда ит эмген³⁶, адигине уруусунда ит куйрук, итым, итти бас уруктары бар. С. М. Абрамзондун кыргыз уруулары тизмесинде да итке байланыштуу көп сандаган этноним бар³⁷. XI-XII кылымдарда бул уруу Дешт и Кыпчактарда бар болчу³⁸. Башкырт этнографы Р. Г. Кузеев, ит эмген уругун Башкырт тарыхында X-XII кылымдарда, б.а. Огуз-Кыпчак мезгилинде пайда болгон дейт. Жогоруда да айтылгандай, орус жылнаамаларында да XII кылымдын аяктарында бул этникалык аталыш энчилүү ат түрүндө эскерилген. Казак урууларында да, итке байланыштуу этноним³⁹ жана географиялык

аталыштар⁴⁰ кеңири тараган. Ошондой эле, каракалпактарда бул этноним итак түрүндө кездешет⁴¹. Башкырттарда ит эмген⁴² деп кездешкен этникалык ат түркмөндөрдө⁴³ көп колдонулган. Б. Х. Кармышева өзбек коньраттарда итбалык деген бир урук бар экендигин жазган⁴⁴. Жогоруда белгилегендей, кыргыз уруктарынын курамында ит этнонимин чагылдырган итбак, ит бакпас, ит күчүк, ит эмген⁴⁵ сыяктуу уруктар да бар. Бирок бул уруктардын бири да кыргыз-кыпчак урууларынын курамында эмес. Кыргызстанда ит сөзүнүн ар түрдүү варианттары географиялык аталыштарда да кеңири тараган. Ит сөзүнөн жасалган жер аталыштары «Манас» эпосунда да бар⁴⁶. Бирок, бул уруу Алтын Ордо кулагандан кийин Фергана аймагына келип жайгашкан кыпчак урууларынын кыргыздардын курамына кирген урууларынын бири болушу мүмкүн. Итке байланыштуу этнонимдер бир гана кыргыздарда эмес, түрк-монгол калктарында да аябай көп. «Огуз» дастанында да барактар ит барак түрүндө эскерилет. Орус жылнаамаларындагы итлар менен кыргыз урууларынын арасындагы иттер уруусу бир тектен чыгышы ыктымал. Бул уруунун эпостордо менен уламыштарда да эскерилиши, анын байыркы уруу экендигин көрсөтүп турат⁴⁷. Ит аты менен аталган бир канча жер, суу жана тоо аттары кыргыз жер аталыштарында⁴⁸, ошондой эле «Манас»

³¹ Лаврентьевская летопись (Полное собрание русских летописей, т. I), М.: 1997, С.219-220, 240; Ипатьевская летопись, (Полное собрание русских летописей, т.I), М.: 1998, С.158-159; Полное Собрание Русских Летописей, т. VII, С.8;

³² Ипатьевская летопись, С. 159;

³³ Zajaczkowski A., Związni jezykow polowicko-slowanskie, Wroslow, 1949, с. 41;

³⁴ Ibn Batuta Seyahatnamesi (түркчөгө которгон: Saif Aykut), II. Bask, Istanbul, 2004, I. Cilt, s. 475-476;

³⁵ Абрамзон С.М., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек, 1999, 745-746-бб.;Аттокуров С., Кыргыз Санжырасы, Б., 1995, 70-б.;

³⁶ Винников Я.Р.,Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии, ТКАЭЭ, т.I, 1956, С. 161, 166, 183, 189;

³⁷ Абрамзон С. М ит бакпас(чекирсаяк), ит бок, итбок (дөөлөс), итийбас (Бугу), итилбас(монолдор), итике(солто), ит куйрук, ит күчүк, иттер, ит тийбес, итым (адигине), ит эмген (жетиген) деген урууларды белгилеген. (Абрамзон С.М., Кыргыз ..., 745-746-бб.;

³⁸ Баскаков Н.А., Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях // Тюркская ономастика, Алма-Ата, 1984, стр. 65;

³⁹ Конурат уруусунун курамында ит эмген, керей уруусунда ит эмген, ители, каракесек уруусунда итим, итбас, ит эмген, иткара, шөмен уруусунда ит алмас, итбай,байулы уруусунда ит эмген, адай уруусунда ит эмген, жалайыр уруусунда итбас, ит эмген, аргын уруусунун курамында итболды уруктары бар.(Востров В.В., Муканов, М.С., Родоплеменной состав казахов (конец 19-начало 20 вв.), Алма-Ата, 1968, С. 61;

Бейсенбайулы Ж., Казак шежиреси, Алматы, 1994, 115, 121, 129-131, 137-138, 142, 144, 146, 148-б.;

⁴⁰ Итаяк, итжон, ит ишпес, иткешү, итмурын, ит мурынды, итшыкан (Жойчубаев Е., Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата, 1974, С. 110-111);

⁴¹Жданко Т.А., Очерки исторической этнографии Каракалпаков, М.-Л., 1950, С. 164;

⁴² Кузеев Р.Г., Происхождение башкирского народа, М.: 1974, С. 454;

⁴³ Түркмөндөрдө ит, итбечене, итагыз, итаклы, итбаш, итбашы түрүндө кездешет. (Атаниязов С., Шежере(Туркмени неси даракты), Ашгабат, 1992, С. 67, 71, 238);

⁴⁴ КармышеваБ.Х., Очерки этнической истории южных районов Таджикистана иУзбекистана, Москва, 1976, С. 93;

⁴⁵ Абрамзон С. М ит эмген уругун жетиген уруусунун курамында көрсөткөн. **Караныз:** Абрамзон С.М., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек, 1999, 747-б.; Ю.Р.Винников болсо. ит эмген уругун саруу уруусунун ичине жайгаштырган. Карауыз: Винников Я.Р.,Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии, ТКАЭЭ, т.I, 1956, С. 154; С.Аттокуров, саяк жана саруу урууларынын ичинде көрсөткөн (Аттокуров С., Кыргыз Санжырасы, Бишкек, 1995, 96, 159-б.;

⁴⁶ Исаев Д., Сыдыков Ж.К., «Манас» эпосундагы жерсуу аттары жөнүндө // Эхо науки, Известия НАН КР, №2, 1995;

⁴⁷ Бул этноним боюнча Ахмет Жафероглунун макаласында кенири маалымат берилет.(Карауыз: Ahmet Caferoglu, Türk Onomastiginde «Köpek» Kültü, Belleten, 1961, s. 1-11).

⁴⁸ **Ит-Агар** (Талас аймагында тоо, жер аты, Арпа өрөөнүндө суу аты, Кетмен-Төбө районунда тоо, жер аты,

эпосунда⁴⁹ сакталган. Байыркы уруу экендиги болжолдонгон бул уруу, булактардагы маалыматтарга караганда XII кылымда пайда болгон. Жогордоку маалыматтардан көрүнгөндөй Кыргыз, кыпчак байланыштарында Барак/Итгер уруулары орчунду рол ойногон.

Адабияттар:

1. *Абрамзон С.М.*, Вопросы этногенеза киргизов по данным этнографии // ТКАЭЭ, Т.В., Абрамзон С.М., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек, 1999.
2. *Аттокуров С.*, Кыргыз Санжырасы, Бишкек, 1995.
3. *Лэн-Пуль Стэнли*, Мусульманские династии, М.-Т.-Б., 1996.
4. *Атаниязов С.*, Словарь туркменских этнонимов, Ашхабад, 1988.
5. *Атаниязов С.*, Шежере(Туркменин неси даракты), Ашгабат, 1992.
6. *Баскаков Н.А.*, Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях // Тюркская ономастика, Алма-Ата, 1984, стр. 65;
7. *Баскаков Н.А.*, Ногайский язык и его диалекты, М.-Л., 1940, стр. 141-142;
8. *Бейсенбайұлы Ж.*, Казак шежіресі, Алматы, 1994.
9. *Винников Я.Р.*, Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии, ТКАЭЭ, т.1, 1956.
10. *Востров В.В., Муканов, М.С.*, Родоплеменной состав казахов (конец 19-начало 20 вв.), Алма-Ата, 1968.
11. *Жданко Т.А.*, Очерки исторической этнографии Каракалпаков, М.-Л., 1950, С. 164;
12. *Исаев Д., Сыдыков Ж.К.*, «Манас» эпосундагы жер-суу аттары жөнүндө // Эхо науки, Известия НАН КР, №2, 1995.
13. *Исаев Д.И., Токомбаев Ш.Т., Алиев З.А., Мурзахметов С.М.*, Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгү, Фрунзе, 1962.
14. *Каратаев О.К.*, Лакайлар деген кимдер? // Кыргыз Руху, 1997, 21-март, №11.
15. *Кармышева Б.Х.*, Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, Москва, 1976, С.93;
16. *Карпов Г.И.*, Список родоначальных групп Ирана, Ашхабад, 1942.
17. *Босворт К.Э.*, Мусульманские династии: Справочник по хронологии и генеалогии, М.: 1971.
18. *Койчубаев Е.*, Краткий толковый словарь топонимов Казакстана, Алма-Ата, 1974.

19. *Кузеев Р.Г.*, Происхождение башкирского народа, М.: 1974, С. 454;
20. *Лаврентьевская летопись* (Полное собрание русских летописей, т. I), М.: 1997.
21. *Ипатьевская летопись*, (Полное собрание русских летописей, т. I, VII), М.: 1998.
22. *Лезина И.Н., Суперанская А.В.*, Об этнонимах Крыма // Тюркская ономастика, Алма-Ата, 1984.
23. *Орталык Казакстаннын жер-суу аттары* (Т.Жанузаковдун редакциясы астында бир комиссия даярдаган), Алматы, 1989.
24. *Потанов Л.П.*, Алтайский шаманизм, Л.: 1991.
25. *Рашид ад-Дин*, Сборник летописей, т. I, Кн. I, М.: 1952.
26. *Султанов Т.И.*, Кочевые племена приаралья в 15-17-вв., Москва, 1982.
27. *Толстов С.П.*, По следам древнехорезмской цивилизации, М.Л., 1948.
28. *Юдахин К.К.*, Киргизско-Русский словарь, Москва, 1965.

Түрк тилинде жана батыш тилдеринде жазылган адабияттар

1. Gyárfás Itsván., A jaszkunok törtene III, Keszckemet – Budapest, 1870-1885, s. 780.
2. Bartold V.V., Mogol Istilasına kadar Türkistan (Даярдаган: Hakk Dursun Yldz), Ankara, 1990. Caferoglu A., Türk Onomastiginde «Köpek» Kültü, Belleten, 1961.
3. Hamilton J.R., Les Ouighours a l'epoque des Cinq dynasties d'apres les documents chinois, Paris, 1955.
4. Ibn Batuta Seyahatnamesi (түркчөгө которгон: Sait Aykut), II Bask, I. Cilt, Istanbul, 2004.
5. Mahmud Kaşgari, Divanü Lügat-it Türk (Которгон: Besim Atalay), 4. Bask, I. Cilt I, Ankara, 1999.
6. Pelliot P. Notes sur L'histoire de la Horde d'Or, Paris 1949.
7. Rasony L., "Kuman Özel Adlar" Türk Kültürü Arast rmalari, III-IV, 1966-1969.
8. Sümer F., Oguzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilati-Destanlar, 5. Bask, Istanbul, 1999.
9. Togan Z.V., Oguz Destan, Reşideddin Oguznamesi, Tercüme ve Tahlili, Istanbul, 1972.
10. Zajacczkowski A., Związni jezykow polowicko-slowanskie, Wroslow, 1949.

суу аты, Кара-Суу дарыясы аймагында суу аты), **Ит-Албарс** (Талас обл. тоо аты, чоку), **Ит-Басар**, **Ит-Байкал** (Кара-Дарыя аймагында суу аты), **Ит-Жолу** (Ак-Сай өрөөнүндө суу аты), **Ит-Сай** (Кетмен-Төбө рай. суу аты), **Ит-Таш** (Ысык-Көл айм. суу аты, Нарын айм. жер аты, чоку), **Ит-Тиш** (Ысык-Көл айм. аты, чоку, Нарын айм. жер аты, суу аты), **Ит-Тиш** (Нарын обл. жер аты), **Ит-Уулу-Эмес** (Гүлчө дарыясы айл. суу аты), **Ит-Учар** (Талас айм. тоо), **Ит-үргөн** (Сары Саз дарыя. айм. тоо жер аты, суу аты). (**Исаев Д.И., Токомбаев Ш.Т., Алиев З.А., Мурзахметов С.М.**, Кыргызстандагы географиялык аттардын сөздүгү, Фрунзе, 1962, 101-б.;

⁴⁹ «Манас» эпосунда Ит-Кечпес суу аты жана Ит-өлбөс деген чөл аты эскерилген. (**Исаев Д., Сыдыков Ж.К.**, «Манас» эпосундагы жер-суу аттары жөнүндө // Эхо науки, Известия НАН КР, №2, 1995, 28-б.);